

مقایسه تطبیقی شاخصه‌های جامعه ضالّه

و فاضله فارابی با جامعه کنونی

فاطمه اصغری^۱

چکیده

حکیم فارابی (۲۵۷-۳۳۹ق) مؤسس فلسفه‌ی اسلامی و مشهور به «معلم ثانی» است. وی با طرح‌های نوین خود در حوزه‌ی فلسفه، شالوده‌ی فلسفه اسلامی را بنیان نهاد و در فلسفه نیز جایگاه خاصی یافت. از دیدگاه فارابی، دو نوع مدینه وجود دارد: فاضله و غیر فاضله. در مدینه‌ی فاضله، نبی و فیلسوف ریاست دارد، درحالی که در مدینه غیرفاضله، فیلسوف صرف ریاست می‌کند. هدف پژوهش حاضر، بررسی اصول، ساختار و ویژگی‌های مدینه فاضله از منظر فارابی است. از دیرباز، اندیشمندان و فلاسفه در پی تحقق جامعه‌ای متعالی و ممتاز بوده‌اند که در آن، همه‌ی افراد از حقوق برابر برخوردار باشند و زندگی با تعاون، همکاری، آرامش و آسایش همراه باشد. در مدینه فاضله فارابی قوانین و دستوراتی وجود دارد که انسان‌ها با عمل به آنها می‌توانند به کمال و سعادت واقعی برسند ولی در جوامع امروزی با وجود مسائل و مشکلات مردم در نابرابری اقتصادی و اجتماعی به سر می‌برند. مردم در جامعه امروزی فریفته‌ی مادیات و لذت‌های دنیا می‌شده‌اند و بیشتر به فکر خودشان هستند تا به فکر دیگران. با مقایسه جامعه امروزی با جامعه فاضله در می‌یابیم که دستیابی به جامعه فاضله مشکل است و در زمان ظهور حضرت مهدی (عجل الله تعالی و فرجه علیه) اتفاق خواهد افتاد و عدالت و قسط برقرار می‌شود و مردم در جامعه‌ای با آرامش و آسایش زندگی خواهند کرد و از حقوق برابر برخوردار خواهند بود. روش این تحقیق کتابخانه‌ای و مبتنی بر داده‌های بنیادی است.

واژگان کلیدی: فارابی، مدینه فاضله، ویژگی‌های مدینه فاضله، مدینه ضالّه، ویژگی‌های

مدینه ضالّه.

مقدمه

نخستین فیلسوف مسلمان ابونصر فارابی، در سال ۲۵۷ هجری قمری در فاراب ترکستانِ ماوراءالنهر دیده به جهان گشود. او با بهره‌مندی از هوشی سرشار، در اغلب علوم تبحر یافت و به «معلم ثانی» شهرت یافت. فارابی معتقد بود که دو نوع مدینه وجود دارد: فاضله و غیرفاضله. مدینه‌ی غیرفاضله نیز به انواعی چون؛ ضروریه، نداله، کرامیه، خسیسیه، تغلبیه و جماعیه تقسیم می‌شود. افکار فارابی با مباحث خداشناسی و نبوت آغاز شده و در ادامه به عدالت می‌رسد. مفاهیمی چون؛ عصمت، امامت و اجتهاد نیز در اندیشه‌ی وی جایگاه ویژه‌ای دارند. از دیدگاه فارابی، ریاست جامعه باید به دست مجتهد جامع‌الشرایط سپرده شود.

هدف این پژوهش، بررسی مدینه‌ی فاضله و غیرفاضله در منظومه فکری فارابی است. شیوه گردآوری اطلاعات در این تحقیق، کتابخانه‌ای و مبتنی بر مطالعه منابع معتبر است. پژوهش‌هایی که پیش از این در این زمینه انجام شده‌اند، عبارتند از:

۱. مقاله «بررسی مدینه‌ی فاضله در اندیشه سیاسی فارابی» نوشته‌ی الهام امینی‌نسب، ۱۳۹۵. (هدف این مقاله بررسی مدینه‌ی فاضله در نگاه سیاسی فارابی است.)
۲. مقاله «نظریات فارابی و کاربرد آن در باب مشارکت شهروندی» نوشته‌ی پوراحمد، لیلا و مریم جعفری ۱۳۹۱. (این مقاله به بررسی آراء فارابی درباره‌ی شهر و شهرنشینی و کاربرد آن در دانش برنامه‌ریزی می‌پردازد.)
۳. مقاله «ردیابی الگوی اسلامی- ایرانی شهرسازی مشارکتی در آراء ابونصر فارابی» نوشته‌ی محمدجواد حیدری، ۱۳۹۹. (در این مقاله به بررسی مشارکت شهروندان در امور شهری از دیدگاه فارابی و ارائه الگویی اسلامی- ایرانی پرداخته شده است.)

۱. مفهوم‌شناسی

در ابتدا لازم است به واژه‌های مرتبط در این مقاله پرداخته شود.

۱-۱. مدینه فاضله

اکنون معنای مدینه فاضله تعریف می‌شود.

۱. تعریف لغوی

مدینه‌ی فاضله از ترکیب دو کلمه «مدینه و فاضله» تشکیل شده است. مدینه یک واژه عربی است که در لغت بر وزن فعلیه می‌باشد. جمع آن «مدائن و مدُن» است و مدینه یعنی؛ شهر زندگی. تمدن هم از این معنا گرفته شده و به معنی تلاش برای آفریدن جامعه‌ای که افراد بتوانند با هم نوائی در کنار هم و مانند یک خانواده جامع و کامل در درون آن زندگی کنند.

۲. تعریف اصطلاحی

در اصطلاح نیز مدینه‌ی فاضله، مدینه‌ای است که شهرهای آن برای نیل به نهایت حقیقی و غیرحقیقی با هم همکاری دارند.^۱ فارابی در تعریف مدینه‌ی فاضله چنین آورده است: مدینه‌ای است که مقصود حقیقی از اجتماع در آن، رسیدن بر اموری است که موجب سعادت می‌شود.^۲

طبق این نظر، مدینه‌ی فاضله راه استقرار است که افراد با طی کردن آن به سعادت حقیقی دست می‌یابند و شرط لازم برای رسیدن به کمال و سعادت، مدینه‌ی فاضله است. در این مدینه همه‌ی افراد، هم رأی و همکار هستند و خواهان رسیدن به سعادت می‌باشند. تعادل و همکاری شرط رسیدن به سعادت است نه رأی و نظری که از دل نشأت گرفته باشد. در شهر آرمانی ممکن نیست یکی سعید و دیگری شقی باشد؛ یا همه اهل سعادت‌مند یا همه در شقاوت اسیر شوند و ممکن نیست گروهی در رفاه و نیکی به سر ببرند و گروهی دیگر در بدبختی و تیرگی باشند.

با چنین عقیده‌ای، مدینه فاضله مانند بدنی است که تمام اعضا با هم ارتباط دارند و از سلامت کامل برخوردار می‌باشند همانگونه که در مراحل تکوینی انسان، اول قلب بوجود می‌آید و بعد سایر اعضای بدن. لذا در مدینه‌ی فاضله اول باید رئیس مدینه وجود داشته باشد و سپس افراد دیگر در جامعه حضور داشته باشند. طبق نظر فارابی تا زمانی که انسان گرفتار عالم ماده است هیچ‌گاه به سعادت حقیقی نمی‌رسد.

۱-۲. مدینه ضالّه یا جاهله

^۱. ملاصدرا، مبدأ و معاد، ص ۱۹۰.

^۲. فارابی، آراء اهل مدینه فاضله، ص ۱۱۸.

دسته دوم از مدینه، همان مدینه‌ی ضالّه است که مردم این مدینه، خیر و نیکی را نمی‌شناسند و هر چیزی که برای خودشان خوب و لذّت بخش باشد، آن را خیر می‌دانند. گمراهی، دروغ و عوام فریبی در این مدینه حکمران است. مدینه‌ی جاهله از نظر فارابی جوامعی هستند با سعادت حقیقی بیگانه‌اند و افراد این جامعه نمی‌توانند به سعادت ابدی دست یابند و قلب افراد دگرگون شده و اصول و قوانین دیگری جایگزین آن شده است.^۱ در این جامعه اگر رئیس هم جامعه باشد هدفش از وضع قوانین و آیین برای مردم این است که، به خیر و سود خودش برسد، رئیس مدینه‌ی ضالّه توهم می‌کند که به او وحی می‌شود و به انواع تزویر و دسیسه متوسل می‌شود. لذا منشأ انحرافات در مدینه ضالّه این است که دین و آیین آنها براساس برخی افکار و عقاید فاسد قدیمی بنا شده است.^۲

۱. تعریف مدینه ضالّه

براین اساس؛ طبق مفهوم این مدینه در مدینه ضالّه، برای مردم آن، اموری دیگر غیر از اصول فاضله بیان شده است، یعنی اصول وضع شده برای آنان غیر از اصول فاضله است و سعادت تعریف شده برای آنان غیر از سعادت حقیقی است و اعمال و آراء وضع شده، آنان را به سعادت حقیقی نمی‌رساند.^۳ رئیس چنین جامعه‌ای، با آنکه فاقد فضیلت و حکمت است، خود و افراد تحت ریاستش گمان می‌کنند که دارای حکمت و فضیلت است و با نیرنگ و فریب و ظاهرسازی چنین می‌نماید که به او وحی می‌شود.

۲. اقسام مدینه ضالّه

مدینه ضالّه در نظر معلم ثانی به چندین قسم تقسیم شده است که به آن‌ها اشاره می‌شود.

۱. مدینه ضروریّه

ابتدایی‌ترین مدینه‌ای که مردمانش در بدویت کامل قرار دارند و هیچ نشانه‌ای از اجتماع مدنی در آنها دیده نمی‌شود. مانند چهارپایان اجتماعی و جانوران زندگی می‌کنند، مردمانی که می‌خورند و می‌آشامند و کاری با فطرت خود ندارند. مردم برای برآوردن نیازهای خود با یکدیگر همکاری می‌کنند و از راه‌هایی مانند؛ زراعت، دامداری، صیادی، شکار و حتی سرقت

^۱. فارابی، السیاسة المدینه، ص ۱۰۴۹.

^۲. فارابی، اهل المدینه الفاضله، ص ۱۳۳.

^۳. فارابی، السیاسة المدینه، ص ۸۸.

اموال یکدیگر امرار معاش می‌کنند و در این مدینه رئیس کسی می‌شود که در به کارگیری مردم برای بدست آوردن ضروریات زندگی توانمند است.^۱

۲. مدینه نداله

در این مدینه علاوه بر تأمین نیازهای ضروری، ثروت‌اندوزی و برتری طلبی در میان مردم رواج دارد. مردم در این مدینه داد و ستد می‌کنند؛ ولی ثروت‌اندوزی هم رواج دارد و مردم بخیل هستند و به قدر نیاز خرج می‌کنند. در این مدینه توانمندترین افراد کسی است که ثروت داشته باشد و کسی رئیس است که در ثروت‌اندوزی از همگان پیشی گرفته باشد و در هدایت و راهنمایی مردم توانمند باشد.^۲

۳. مدینه خسیسه

در این مدینه مردم علاوه بر مال‌اندوزی در لذت‌های حسی و عزّت طلبی غرق هستند و اجتماع بر قمار بازی، لهو و لعب، می‌خوارگی که مردم را به لذّت حسی و عزّت طلبی برساند.^۳

۴. مدینه کرامیه

در این مدینه مردم از لذّت حسی عبور کرده و لذّتی بیشتر و فراتر را می‌خواهند. مردم به یکدیگر احترام قائل بوده و برحسب لیاقت‌ها نوعی کرامت به همدیگر اعطا می‌کنند و لیاقت‌ها برحسب توانگری جسمی و مالی و عزّت طلبی است و رئیس مدینه کسی است که در رساندن جامعه به اهدافش توانا باشد.

۵. مدینه تغلیبه

مردم این مدینه دوست دارند بر دیگران غلبه و چیرگی داشته باشند حال یا بر خون مردم یا اموال یا نفوس دیگران و برای رسیدن به هدفشان اعمال زور می‌کنند یا راه نیرنگ و فریب را بر می‌گزینند. در این مدینه رئیس کسی است که بکارگیری مردم در جهت چیره شدن بر ملت‌ها و دولت‌ها نیرمندتر و مدیرتر باشد.^۴

^۱. همان، ص ۲۵۶.

^۲. همان، ص ۲۵۷.

^۳. همان، ص ۲۵۸.

^۴. همان، ص ۲۶۴.

«قهر و مغالبه» چون در طبیعت وجود دارد، پس عدل است و هرکس مطابق طبیعت عمل کند پس عادل است و صاحب فضیلت.^۱ عدالت در نظر آنها همان چیزی است که طبع و سرشت فرد می‌خواهد؛ یعنی کارهایی را انجام دهد که به نفع خود اوست و ناتوان چاره‌ای جز تسلیم ندارد و باید به قناعت و بردگی گردن نهد.^۲

براین اساس؛ اگر افرادی بر افراد دیگر غلبه پیدا کرد خود عدل است و هرچه مقهور کند برای قاهر سودمند است و عدالت مبتنی بر قانون جنگل تجویز شده است. این طور که غالب هر چقدر قاتلتر و جبارتر باشد به قانون احترام گذاشته و احترام و اکرام فراوان‌تری دارد.^۳

۳. مقایسه مدینه فاضله و ضلّه فارابی با جامعه کنونی

جامعه فاضله یک جامعه ایده‌آل و بی نقص در نظر فارابی است در این جامعه عدالت، برابری، رفاه، تعاون و اصول اخلاقی وجود دارد و همه افراد در آرامش، صلح، دوستی و هماهنگی زندگی می‌کنند ولی در جوامع امروزی با توسعه شهرها و دستیابی به تکنولوژی و پیشرفتی که افراد در همه‌ی زمینه‌ها داشته‌اند با مشکلات و مسائل مختلفی روبرو شده‌اند که فقر، جنگ و مسائل اقتصادی و نابرابری در آن، تبعیض‌های موجود در جامعه و... نمونه‌ای از اینهاست. در جوامع امروزی تکنولوژی به یکی از مهمترین عوامل زندگی انسانی و نظام اجتماعی تبدیل شده است و بهترین وسیله برای ارتباط با طبیعت و جهان هستی قرار گرفته است به طوری که در تمام ارکان زندگی افراد نقش بسزایی دارد و بر رفتار، کردار و نگرش افراد اثر دارد. شهید مطهری درباره‌ی نوسانات تاریخ می‌گوید: «هرچند در مجموع حرکت تاریخی تکاملی است ولی سیر تکاملی تاریخ جبری و لا یتخلف نیست یعنی چنین نیست که هر جامعه‌ای در هر مرحله تاریخی لزوماً نسبت به مرحله قبل از خود کامل تر بوده است نظر به اینکه انسان موجودی مختار و آزاد و انتخابات‌گر است تاریخ در

^۱. فارابی، مبادی آراء اهل المدینه الفاضله، ص ۱۳۴.

^۲. فاخوری، تاریخ فلسفه در جهان اسلامی، ص ۱۳۴.

^۳. ناظرزاده، اصول و مبانی فلسفه سیاسی فارابی، ص ۳۳۷.

^۴. مطهری، مرتضی قیام و انقلاب مهدی از دیدگاه فلسفه تاریخ ص ۴۸

حرکت خود نوساناتی می‌یابد گاهی به جلو می‌رود و گاهی به عقب ولی به طور کلی بشریت در مجموع خود یک خط سیر تکاملی را طی کرده است.^۲

۱-۳ مقایسه عدالت در جامعه امروزی و فاضله:

عدالت در جامعه فاضله به این معنی است که فاصله ای بین طبقات و گروه‌های مردم نباشد و نابرابری و محرومیت‌ها از بین برود. مردم انقلابی و دلیر ایران در سال ۱۳۵۷ انقلابی را به رهبری امام خمینی (ره) به ثمر رساندند که عدل و قسط برای آحاد مردم فراهم شود ولی با این وجود و تلاش‌های فراوانی که در این زمینه شده باز هم شاهد نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی در جامعه هستیم. امکانات و ثروت در جامعه امروزی در دسترس همه قرار ندارد و برخی افراد بهره‌ی بیشتری از امکانات دارند و همین امر باعث شده که افراد ضعیف‌تر روز به روز فقیرتر شوند و همین امر باعث ایجاد شکاف طبقاتی در بین افراد جامعه می‌شود. طبق رأی فارابی، مردم مدینه فاضله باید از رئیس اول اطاعت بی‌چون و چرایی داشته باشند که در مدینه فاضله اسلامی این‌گونه نیست و بنا بر اسلام بر این است که حاکمان مردم در ارتباط و همکاری باشند و اگر مشکلی پیش آمد حق اعتراض خواهند داشت در نظر فارابی مردم خادم رئیس اول هستند ولی در مدینه فاضله اسلامی همه در برابر خداوند و قوانین الهی برابر هستند. طبق رأی فارابی، مردم مدینه فاضله باید از رئیس اول اطاعت بی‌چون و چرایی داشته باشند که در مدینه فاضله اسلامی این‌گونه نیست و بنا بر اسلام بر این است که حاکمان مردم در ارتباط و همکاری باشند و اگر مشکلی پیش آمد حق اعتراض خواهند داشت در نظر فارابی مردم خادم رئیس اول هستند ولی در مدینه فاضله اسلامی همه در برابر خداوند و قوانین الهی برابر هستند. همان‌گونه که خداوند در سوره انبیا ایه ۱۰۵ و ۱۰۶ می‌فرماید: (وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ

الصَّالِحُونَ) و همانا ما پس از تورات در زبور نوشتیم که زمین را بندگان شایسته ما به میراث می برند.

از دیدگاه امام علی (علیه السلام) رسیدن به جامعه آرمانی امری مشکل و غیر ممکن نیست و هواهای نفسانی و جاذبه‌های دنیا بی موانعی جدی برای رسیدن به این جامعه است طبق وعده‌های قرآن، انبیا و پیامبر ان مدینه فاضله پس از ظهور امام زمان (عج) بوجود می‌آید که انسان‌ها را از ظلم و بی‌عدالتی جدا کرده و به سوی عدالت، سعادت، نیکی و فضائل سوق می‌دهد. امام زمانی که عصمت داشته و خلیفه واقعی خدا بر روی زمین خواهد بود با نور خدایی تمامی ظلم‌ها و پلیدی‌ها را به روشنی تبدیل می‌کند. در تفسیر ایه آمده که مردان و زنان خود ساخت‌های که یاور آن حضرت مهدی (عج) هستند در آخر الزمان در کنار حضرت خواهند بود. اما با این حال مردمان جوامع امروزی با تلاش و کوشش خود می‌توانند در ساختن چنین جامعه فاضله‌ای نقش داشته باشند و زمینه ظهور امام زمان (عج) را فراهم کنند ان شاء الله.

۲-۳. مقایسه اخلاق در جامعه امروزی و فاضله:

در جامعه فاضله فارابی اخلاق از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و همه‌ی افراد باید اصول اخلاقی را رعایت کنند در جامعه امروزی هم خانواده‌های با اصالت که آموزه‌های دینی را مراعات می‌کنند بیشتر به چشم می‌خورد و روابط خانوادگی خوبی در جامعه وجود دارد ولی با این وجود کمبودهایی هم در جامعه دیده می‌شود. حجب و حیا کم رنگ شده و بعضی از مردم مثل سابق مقید و محترم نیستند و حریم خصوصی برای خود قائل نمیشوند و دوست دارند در فضای مجازی به رقابت با هم بپردازند و همین امر باعث می‌شود که قبح و زشتی کارهای ناپسند کم شده و رغبت بیشتری به این کارها داشته باشند و جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهند امام باقر (علیه السلام) در حدیثی فرموده‌اند ((خودت را بر قرآن عرضه کن)) یعنی کارهای خود را مطابق با قرآن انجام بده حتی اگر همه‌ی دنیا با تو مخالف باشند.

نتیجه‌گیری

از مطالبی که بیان شد میفهمم انسان موجودی اجتماعی است و ناچار است برای داشتن زندگی بهتر و رسیدن به کمال و سعادت با افراد دیگر در جامعه زندگی کند و اصول و قوانینی را مراعات کند. فارابی با معرفی مدینه فاضله و قوانینی که برایش قائل است میخواست انسان ها در جامعه ای بدون مشکل و در کمال آسایش و آرامش زندگی کنند. در این مدینه همه ی افراد خداپرست بوده و از حقوق یکسانی برخوردارند و رئیس مدینه حریص و دنیا پرست نیست و مدیر و مدبر و هوشمندانه عمل می کند و افراد مدینه را به سمت کمال و خوشبختی هدایت می کند و در میان مردم عدالت، تعاون، محبت، مشارکت و حفظ ارزش های فردی و اجتماعی وجود دارد. ولی با مقایسه جامعه امروزی با مدینه فاضله می توان فهمید با پیشرفت هایی که در جوامع امروزی روی داده اغلب انسان ها با دستیابی به تکنولوژی در رفاه و آسایش زندگی می کنند ولی نا برابری و نا عدالتی هایی نیز در جامعه وجود دارد و با تلاش هایی که همواره انجام می شود ولی باز افراد فقیر در جامعه به چشم میخورد و شکاف طبقاتی وجود دارد و همه مردم دسترسی به امکانات را ندارند و آرامش و سعادت برای همه افراد وجود ندارد و به نظر می رسد رسیدن به جامعه آرمانی امری مشکل است چون انسان ها تابع هوای نفس و جاذبه های دنیا یی هستند و بیشتر به فکر خودشان و منافعشان هستند.

و طبق وعده هایی که در قرآن آمده و انبیا و پیامبران به آن بشارت داده اند دستیابی به مدینه فاضله بعد از ظهور امام مهدی (عجل الله علیه) بوجود می آید و با ظهور آن حضرت معنای واقعی عدالت، سعادت و خوشبختی را می کشند و زندگی خوبی خواهند داشت و به سوی سعادت و کمال واقعی پیش میرند ان شاء الله.

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. خاتمی، سید محمد، آئین و اندیشه در دام خودکامگی (سیری دراندیشه سیاسی مسلمانان) در فراز و فرود تمدن اسلامی، تهران، طرح نو، ۱۳۸۸ هـ.ش.
۲. زبیدی واسطی، مرتضی، تاج العروس، بیروت - لبنان، دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
۳. صده، عبدالمنعم فرج، اصول القانون، بیروت - لبنان، دارالنهضة العربیه، بی.تا.
۴. طباطبائی، سید جواد، زوال و اندیشه سیاسی در ایران، تهران، کویر، ۱۳۹۶ هـ.ش.
۵. فاخوری، حنا، تاریخ فلسفه در جهان اسلامی، مترجم: عبدالمحمد آیتی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۳ هـ.ش.
۶. فارابی، محمدبن محمد، السیاسة المدینه، بیروت - لبنان، دار و مكتبة الهلال، ۱۳۷۴ هـ.ش.
۷. آراء اهل المدینه الفاضله، بیروت - لبنان، دارالمشرق، ۱۳۶۴ هـ.ش.
۸. فصول المنتزعه، تهران، مكتبة الزهراء، ۱۳۶۴ هـ.ش.
۹. مبادئ آراء اهل المدینه الفاضله، مترجم: نادر ابیر نصری، بیروت، المطبعة الكاثوليكية، ۱۳۳۷ هـ.ش.
۱۰. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، مبدأ و معاد، قم، انتشارات اشراق، ۱۳۸۰ هـ.ش.
۱۱. ناظرزاده کرمانی، فرناز، اصول و مبانی فلسفه سیاسی فارابی، تهران، دانشگاه الزهراء، ۱۳۶۷ هـ.ش.
۱۲. اکبر هاشمی رفسنجانی، فرهنگ قرآن.